

Vincentas DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas

**F.W.HAACKO „VOCABVLARIVM LITTHVANICO–GERMANICVM,
ET GERMANICO–LITTHVANICVM“ (HALLE, 1730)¹**

1. Hallės pietizmas. XVII a. pab. Vokietijos liuteronų bažnyčioje atsirado nauja kryptis – pietizmas. Jo pradininkas vokiečių teologas Philippas Jakobas Speneris (1635–1705) programiniame veikale „Pia desideria“ siekė pagerinti bažnyčios gyvenimą per plečiamą individualų pamaldumą ir tobulinamus reformų tikslus. Šias idėjas įgyvendinti praktiskai pradėjo Spenerio draugas kunigas Augustas Hermannas Francke (1663–1727). Studijavęs teologiją, rytų ir modernišias kalbas, savo pietistines idėjas skelbė Leipzige ir Erfurte, tapo vienu aktyviausių Spenerio pasekėjų Hallės (Brandenburgo) žemėje.

1692 m. Francke buvo pakviestas į Hallę kunigo ir universiteto profesoriaus pareigoms. 1694 m. įkurtas Hallės universitetas tapo pietizmo centru. Francke pradėjo savo veiklą teturėdamas 4 talerius ir 16 grašių, globojo savo parapijos namuose Hallės priemiesčio Glauchos varguolių vaikus. Jo pietizmo propagandą lydėjo energinga organizacinė pedagoginė veikla. Pirmaisiais XVIII a. dešimtmečiais Hallėje pradėjo veikti kelių lygių mokyklos, buvo įsteigta prie-glauda beglobiams ir neturtėliams (Waisenhaus) su gamybiniais ir ūkiniais padaliniais (duonos kepykla, skalbykla, vaistinė, spaustuvė su leidykla, botanikos sodas ir kt.). Iš viso 1730 metais buvo 3000 auklėtinų ir auklėtojų.

Pietizmas kaip religinė srovė netruko išplisti Europos šalyse tiek dėl platinamos įvairiomis kalbomis pietistinės literatūros, tiek ir dėl Hallėje studijavusių daugelio kraštų moksleivių. Pietizmo misijų veikla siekė Rusiją, Indiją, Šiaurės Ameriką.

¹ Šis straipsnis parengtas išplėsto paranešimo, skaityto kolokviume „Hallé kaip vertimo veiklos centras“ (Halle als Zentrum der Übersetzungstätigkeit) Hallėje 1996 m. lapkričio 14 d., pagrindu. Vokišką straipsnio variantą žr. (Drotvinas : 1998). Už sudarytą galimybę tyrinėti Hallės lituanistiką ir dirbtį Hallės archyvuose ir bibliotekoje nuoširdžiai dėkoju Hallės–Wittenbergo Martyno Liutero universiteto teologijos fakulteto Franckeschen Stiftungen direktoriui prof. dr. Pauliu Raabe'i ir minėto fakulteto Pietizmo tyrimo interdisciplinario centro direktoriui prof. dr. Udo Sträteriui, taip pat bibliotekos (Hauptbibliothek Franckeschen Stiftungen) direktoriui dr. Thomas Mülleriu. Šia proga negaliu nepadėkoti doc. dr. Gertrudai Bense'i, Hallės baltistiko tyrinėtojai ir tradicijų puoselėtojai, už nuoširdų dalykinį bendradarbiavimą.

Nors Karaliaučiaus universiteto teologai ilgiau laikėsi tradicinės, ortodoksinės liuteronybės, Hallės pietizmas turėjo įtakos ir čia. Po 1709–1711 m. didžiojo maro ir bado ypač išryškėjo pamokslininkų ir mokytojų stoka Mažojoje Lietuvoje. Dėl to Hallės universitetas ēmėsi rengti pietistinės pakraipos kunigus, be vokiečių, mokančius tautines kalbas, taigi pamokslininkus lietuviškoms ir lenkiškoms parapijoms.

2. Hallės lietuvių kalbos seminaras ir jo žmonės. Prūsijos valdžia dėjo nemaža pastangų liuteronybei stiprinti ir šalies švietimui plėsti. Dar 1718 m. Prūsijos karalius Friedrichas I įsakė įsteigti lietuvių kalbos seminarus Karaliaučiuje ir Hallėje. Pirmasis seminaras pradėjo veikti Karaliaučiuje 1723 m. Prie Hallės universiteto teologijos fakulteto toks seminaras (*Seminarium Lithuanicum*, *Littauisches Seminar*, *Preußisch Seminar*) pradėjo veikti tik 1727 m. ir dirbo iki 1740 m.² Seminaras siekė ir germanizacinių tikslų. Rinkdamas kandidatus, Francke turėjo vadovautis karaliaus nurodymu į pamokslininkus ir mokytojus, skiriamus į Prūsus, siūlyti tokius žmones, kurie kilimo néra prūsai (Skrupskelis 1967 : 15–16). Teologijos studentai, būsimieji lietuviškų parapijų pamokslininkai ir bažnytinė mokyklų mokytojai, išlaikymą gaudavo iš vad. Freitisch, t.y. buvo valdžios remiami. Kasmet seminarą lankydavo po keliolika žmonių, iš viso tame mokėsi apie 40 asmenų (Schiller 1994 : 195–223).

Viena sėkmingo pasirengimo pastoraciniam darbui sąlygų buvo lietuvių kalbos mokėjimas. Mat visi Hallės lietuvių kalbos seminaro klausytojai turėjo pasižadėti baigę studijas vykti į lietuviškas Prūsijos parapijas. Dalis jų buvo studijavę Karaliaučiaus universitete ir lankę ten anksčiau įkurtą lietuvių kalbos seminarą. Hallės seminare dėstyta lietuvių kalba, rengtos jai mokytis priemonės, rūpintasi pietistinės literatūros lietuvių kalba leidimu. XVIII a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmeciais Hallė tapo antruoju lituanistikos centru po Karaliaučiaus (Gineitis 1990 : 54–55; Gineitis 1995 : 63; Palionis 1995 : 126; Zinkevičius 1990 : 249–252; Drotvinas 1998 : 157–171). Akivaizdu, kad Hallės seminaras savo paskirtį atlikti galėjo tik deramai organizuodamas lietuvių kalbos mokymą. Tam reikėjo kvalifikuotų dėstytojų ir tinkamų vadovelių.

Iš lietuvių kalbos gramatikų istorijos žinoma, kad pirmąją lietuvių kalbos gramatiką „Grammatica Litvanica“ išleido 1653 m. Karaliaučiuje Tilžės lietuvių kunigas, giesmių vertėjas Danielius Kleinas, po metų išėjo ir gramatika vokiečių kalba „Compendium Litvanico–Germanicum“. 1673 m. išėjo Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatika „Compendium Grammaticae Lithvani-

² Kiti mano, kad Hallės seminaras veikės iki 1765 m. (Skrupskelis 1967 : 17; Lebedys 1977 : 151), tačiau nei pirmieji seminaro istorikai (Specht 1935), nei dabartiniai tyrinėtojai (Schiller 1994) sių metų nenurodo. Galbūt šitokia nuomonė galėjo atsirasti dėl to, kad Freitisch buvo finansuojamas iki 1765 m., tačiau jo paslaugomis naudojos išvairių specialybų studentai.

cae“. Nors šios gramatikos ir teikė tam tikrą lietuvių kalbos gramatinės sistemos aprašymą pasiūlą ir jos mokymo priemonių pasirinkimą, vis dėlto pirmasis lietuvių kalbos žodynas Mažojoje Lietuvoje skynėsi kelią kur kas sunkiau nei pirmosios gramatikos. Tiesa, žodynų rengėjų, medžiagos rinkėjų būta. Savo gramatikos pratarmėje D. Kleinas rašė drauge su gramatikomis įteikęs ir lietuvišką žodyną (*grammaticam novam una cum annexo Compendio Germanico, ut et Lexico Litvanico, qvae ad pedes Serenisime Vestrae Celtitud. Subiectissimi depono*), tačiau ilgą laiką lietuvių kalbos žodyno Mažojoje Lietuvoje neturėta. Žodyno nebuvimas sunkino Rytų Prūsijos lietuvių raštijos norminimo darbą, pagaliau žodyno reikėjo, D. Kleino žodžiais tariant, ne tik bažnyčių ir mokslo jaunuomenės naudai, bet ir „tiems, kurie su lietuviais bendrauja arba juos valdo ir teisia“ (Compendium, p. 2). Neišleidus minėto D. Kleino ar kurio kito žodyno, jo rengimas ir išleidimas darësi vis aktualesnis ir XVIII a.

Apie lietuvių kalbos žodyno atsiradimo ar jo rengimo sąlygas Halléje nedaug težinoma. Nors tarp Hallés ir Karaliaučiaus teologų ir universitetų vyko savotiškos varžybos dėl religinės literatūros lietuvių kalba rengimo ir leidimo, apie konkrečius žodyno rengimo sumanymus nebuvo kalbama.³ Aplinkybės lemė, kad pirmojo spaustinto lietuvių kalbos žodyno Mažojoje Lietuvoje pribuvėjos vaidmuo teko ne Karaliaučiaus, bet Hallés lietuvių kalbos seminarui. Žodyno atsiradimo sąlygos bent kiek paaikškėja iš dviejų Halléje dirbusių lietuvių raštijos ir kalbotyros darbuotojų – Johanno Richterio ir Friedricho Wilhelmo Haacko – gyvenimo ir lituanistinės–pedagoginės veiklos Halléje apžvalgos.

Bene pirmoji užuomina apie žodyno rengimą randama Klaipėdos superintendento Johanno Arnoldto Pauli'o (1682–1741) 1727 m. sausio 26 d. laiške Francke'i. Jame Paulis rašė, kad du jo žmonės renka žodžius iš spaisdintų protestantų raštų ir rengia žodyną. Galima spėti, kad tas žodynas turėjo tikslą atspindėti to meto religinių raštų leksiką (Winter 1954 : 44–47).

Turbūt nesuklysimė pasakę, kad kalbinių darbų ir, skyrium imant, žodynų rengimas XVIII a. pirmaisiais dešimtmeciais buvo susijęs su tuo metu suaktyvėjusių protestantų raštų vertimu į lietuvių kalbą, jų rengimu spaudai ir leidimu. Tuo metu pasirodė lietuvių kalba Mažasis Liuterio katekizmas (1722), Naujasis Testamentas (1727), Jono Rėzos giesmyno „Psalteras Dowido“ antrasis leidimas (1728), Bibliją (1735) ir kt. leidiniai tapo leksikografinės darbuotės impulsu: vieniems jie buvo patogus šaltinis žodynams rengti, kitiems atvėrė akis, kad nedera ribotis vien knygine leksika, kad būtina rinkti gyvosios kalbos medžiagą.

³ Apie Franckes planus rengti Biblijos vertimą ir kitus Hallés lituanistinius leidinius plačiau žr. Kaunas 1996 : 120.

Pirmasis lietuvių kalbos seminare mokė lietuvių kalbos klaipėdiškis Jonas Richteris (Johann Richter, 1705–1754). Teologijos studijas pradėjo Karaliaučiaus universitete, greičiausiai lankė ir tenykštį lietuvių kalbos seminarą. Hallės universitete Richteris imatrikuliuotas 1727 m. gegužės 12 d., universitetą baigė *magister artium* laipsniu ir buvo paskirtas seminaro vedėju ir dėstytoju, bet dirbo neilgai, iki 1728 m. rudens. Manoma, kad dabar Hallės Franckes fundacijos bibliotekoje (Hauptbibliothek der Franckeschen Stiftungen) laikomas 1728 m. nežinomo autoriaus rankraštiniis vokiečių–lietuvių kalbos žodynas yra perrašytas Richterio.

Išvykusio Richterio vieton buvo paskirtas kitas klaipėdiškis Friedrichas Wilhelmus Haackas (1705–1754), Kretingalės lietuvių parapijos kunigo Erdmano Haacko, dalyvavusio redaguojant Lysijaus 1719 m. katekizmą, sūnus. Nuo 1724 m. studijavo Karaliaučiaus, nuo 1727 m. Hallės universitete, kur klausė paskaitų Lietuvių kalbos seminare, o 1728 m., išvykus Richteriui, iki 1732 m. seminare pats dėstė lietuvių kalbą ir vadovavo jam (Biržiška 1963 : 67–69). Apie Haacko gyvenimą ir veiklą naujų duomenų pastaruoju metu nepaskelbta. Tiesa, jis minimas naujausiouose Vokietijos biobibliografiniuose žodynuose, pavyzdžiui „Užsienio kalbų dėstytojų vokiečių kalbos plote biografijų ir bibliografijų žodyne“ (Schröder 1989 : 179). Kiek smulkiau Haacko gyvenimas (tačiau be naujų faktų) ir darbai aprašyti „XVIII a. kalbotyros biobibliografiniame vadovelyje“ (Bio-bibliographisches Handbuch 1996 : 2–3).⁴ Nors Haacko biografija panaši į Richterio (lietuviška kilmė ar bent iš mažens mokėta lietuvių kalba, teologijos studijos Karaliaučiuje ir Hallėje, tas pat darbas platinant pietizmo idėjas lietuviškose parapijose), tačiau jo veikla truko kiek ilgėliau ir dėl to buvo produktyvesnė. Pirmasis Haacko lietuviškas spaudos darbas buvo greičiausia jo ir mokiniių verstas žymaus vokiečių teologo ir giesmių autoriaus, Francke's bendražygio Anastazijaus Freylinghauseno (1670–1739) „Ordentliche Lehre des Heyls der Seele“ (1714) vertimas į lietuvių kalbą, žinomas kaip „Dawádnas Mókſlas apie Duſjós Iſgánimą [...] ifjdūtas nûg Draugū Lietuviſkôs Iſkalôs [...]“ (1729). Jo leidimas parodė, kaip sunkiai Hallėje kûrėsi lituanistinė raštų rengimo ir leidimo mokykla, parodė, kad nebuvo daug žmonių, gebančių versti pietistines giesmes į lietuvių kalbą. Mat „Dawádno Mókſ lo [...]“ pirmame leidime įdėtos keturios, antrame penkios ne naujos, bet seniau verstos į lietuvių kalbą giesmės (Drotvinas 1997 : 461–468).

⁴ 1728–1732 m. Haackas buvo pasiūstas Zalcburgo kolonistų vertėju ir palydovu į Ūsrutį. Apie ši laikotarpį kokių nors duomenų Zalcburgo krašto archyve (Landesarchiv) nepavyko rasti. – 1733 m. Haackas Berlyne buvo išventintas kunigu, paskui diakonavo Gumbinėje, kunigavo Gerviškėnuose, nuo 1734 m. iki mirties buvo Pilkalnio kunigas.

Dėl to daroma išvada, kad Hallē stokojo reikiamas kvalifikacijos lituanistikos šviesuolių (Gineitis 1995 : 63).

Haackas dirbo kiek palankesnėmis sąlygomis, tačiau jis turėjo atlikti užduotį, kurios neįvykdė Richteris. Remdamasis jau spėjusiais Karaliaučiuje išeiti Naujuoju Testamente (1727) ir psalmynu (1728), Haackas parengė dviejų dalių žodyną „Vocabularium Lit-thvanico-Germanicvm, et Germanico-Lithvanicvm, Darin alle im Neuen Testament und Psalter befindlichen Wörter nach dem Alphabet enthalten sind, Nebst einem Angang einer kurtzgefaßten Litthauischen Grammatic ausgefertiget von Friedrich Wilhelm Haack [...]. Halle: Druckts Stephanus Orban, Univers. Buchdr. 1730.“ su trumpu lietuvių kalbos gramatikos priedu.⁵ Tai buvo pirmasis spausdintas lietuvių kalbos žodynas visai Rytų Prūsijai. Žodyno dalys nelygios: pirmoji – lietuvių–vokiečių kalbų – yra didesnė (1–151 p.) ir turi 4886 žodžius (Abažas, žo das Lager – ʒy-watas, o der Leib), antroji – vokiečių–lietuvių kalbų dalis – mažesnė (152–230 p.) – turi 4361 žodį (Aaron – Aornas – Zwölftte – Dwylirkas).⁶ Per 100 žodžių randami tik lietuvių–vokiečių kalbų dalyje, daugiau kaip 50 abiejų dalių žodžių turi skirtingus vokiškus (resp. lietuviškus) atitikmenis, daugiau kaip 20 antraštinių žodžių skiriasi daryba, rašyba ir pan.

Vokiečių–lietuvių kalbų dalyje matyti, kokį vokišką žodį atliepia vienas ar keli (2–5) lietuviški žodžiai, tačiau jų gramatinė charakteristika ar kitokie požymiai nekartojami. Tai yra greičiau savotiška vokiškų žodžių lietuviškų atitikmenų rodyklė.

3. Žodyno leksikologinė apžvalga. Haacko žodyno leksikos inventorių salygoja šaltiniai. Dėl to jo turinį skirstyti terminėmis grupėmis ir nustatyti jų proporcijas tikslsingiausia būtų žinant šaltinių inventorių. Kaip nurodo tyrinetojai, Haackas žodžius iš minėtų šaltinių ēmė ne ištisai, bet atsirinkdamas (Palionis 1995 : 130). Iki šiol neturime detalesnių žodyno leksikos tyrinėjimų, todėl čia vienu kitu bruožu pabandyseme ją aptarti.

Vienas būdingesnių turinio teminių sluoksnių yra religinė bažnytinė leksika, kurią patogiau skirti į tikrinę ir bendrinę. Iš tikrinės leksikos pirmiausia pateikiami asmenvardžiai, tiksliau, Biblijos patriarchų, pranašų, apaštalų vardai: **Abelas, o; Abraomas, o** Abraham; **Adomas, o** Adam; **Aoronas, no** Aoron; **Baltramėjus, jaus** Bartholomäus; **Dowidas, do** der David; **Jókubas, bo** Jacob; **Jonas, no** der Johannes; **Powilas, lo** der Paulus ir pan., dalis jų išlaikę tarpininkės lenkų kalbos įtaką, pavyzdžiu, **Aliožus, žaus; Eliožus, žaus** der Elias; **Ežaožus, žaus** der Esaias; **Malakiožus, žaus** der Malachias; **Jéžus,**

⁵ Žodyno pratarmė (Vorbericht) parašė fundacijos vadovas Gothilfas Augustas Francke ir joje apžvelgė lietuvių kalbos seminaro veikimą (Koženiauskienė 1990 : 463).

⁶ Nurodomas ir dvigubai didesnis žodžių skaičius (Palionis 1995 : 131).

žaus Jėsus; **Jobas**, bo der Hiob, **Krištus**, staus Christus; **Matteužas**, žo der Matthäus; **Meſſiožus**, žaus der Messias; **Moiziežus**, žaus. Retesni moterų vardai, pavyzdžiui, **Maryja**, ôs die Maria; **Rebekka** Rebecca; **Zore**, ês die Sarah; **Žužane**, nêš die Susanna.

Kur kas mažiau žodyne vietovardžių, pavyzdžiui, **Akaja**, jôs Achaja; **Egiptas**, to Aegypten; **Epéjas**, žo Epheesus; **Judéa**, ôs Judea; **Jéruzale**, lês Jerusalem; **Kenkrea**, ôs Cenchrea; **Zodoma**, môs Sodom ir kt. Pastebétina, kad žodyne néra né vieno Prūsijos ar Mažosios Lietuvos asmenvardžio ar vietovardžio.

Bendrinę žodyno leksiką galima iliustruoti kad ir šiomis tam tikras religines sąvokas įvardijančiomis leksemomis:

dangus: **Dangus**, gaus Der Himmel; **Dangižkas**, ko himmlisch; **Dangižkaſſis**, kojo der Himmlische; **Dangun’=Žengimmas**, mo die Himmelfahrt;

dievas: **Diewas**, o Gott; **Diewižkas**, ko göttlich; **Diewižkaſſis**, kojo der Göttliche; **Diewo=Niekintojis**, jo ein Gottes=Verachter; **Diewo=neſibijas**, jancio ein Gottloſer; **Diewo=neſibijaſis**, janciojo der Gottloſe; **Diewo=Skryne**, nêš der Gottes=Kaſten; **Diewyſte**, ſtes die Gottheit; plg. dar **Bediewis**, wjo ein Gottloſer; **Bediewižkas**, ko gottloß, **Bediewyſte**, ês die Gottlosigkeit;

griekas: Griekas, kô die Sünde; **Griekingas**, ga ſündlich; **Griekininkas**, ko ein ſünder; **Griekininke**, es eine Sünderin; **Griek=Twanis**, nio die Sünd-fluth; **Grieku=Apiera**, rôs Sünd=Opffer; **Griežiti** ſündigen; **Griežnas**, no ſündlich; **Griežnaſſis**, nojo ein ſündlicher;

prarakas: **Prárakas**, ko der Prophet; **Prarakauti** weiffagen, prophezeyen; **Prarakawimas**, mo die Weißagung; **Prarakiene**, ês die Prophetin; **Prarakifžkas**, ko prophetisch; **Prarakyſte**, ês die Weißagung, die Prophezeyung; plg. dar **Blužnijimas**, mo die Lästerung; **Blužniti** lästern; **Blužnitojis**, jo der Läster.

Suprantama, tai anaiptol ne visa religinė leksika, nes dalis žodžių gali turėti tiek tiesioginę („pasaulietinę“), tiek ir religinę (abstraktesnę) reikšmę, pavyzdžiui, **džiaugtis** (pavyzdžiai rašomi dabartine rašyba ir be vokiškų atitikmenų), **kerštyti**, **kentēti**, **gédinti(s)**; **gailestis**, **kerštas**, **klasta**, **sążinė**, **veidmainis** ir pan.

Toliau galime paminėti keletą dažnesnių teminių pogrupių, k.a. gyvūnų pavadinimai, iš kurių gausiausi **avelė**, **avinas**, **avinėlis**, **avinyčia**, **avis**, **avių gardas**, **érytis**, taip pat **asilas**, **elnias**, **kiaulė**, **ožys**; paukščių pavadinimai: **genšė** „**garnys**, **gandras**“, **gaidys**, **karvelis**, **erelis**, **kurklelis**, **kurtinys**, **putpela**, **varnas**, **žvirblis** ir kt.; augalų pavadinimai: **daržovė**, **eglė**, **erškėtis**, **gluosnis**, **kadagynas**, **kviečiai**, **méta**, **miežiai**, **Pyga** eine Feige, plg. **Pygôs=Medis**; verba

„ein Palm“ ir kt.; giminystės pavadinimai: **brolis**, **tėvas**, **uošvis**, **vaikas**, **vaikaitis**; **duktė**, **marti**, **merga**, **motė**, **moteriškė**, **motina**, **našlė**, **nuotaka**, **sesuo**, **uošvė** ir kt.; profesijų ir užsiemimų pavadinimai: **aukskalis**, **bernas** „der Knecht“, **darbininkas**, **daržininkas**, **kalvis**, **kerdžius**, **kūlikas**, **medžiotojis**, **muitininkas**, **puodžius**, **vartininkas**, **vamzdininkas**, plg. dar skolinius **cimer-ninkas**, **kažemėkas** ir kt., plg. dar knygtyros leksikos apžvalgą (Kaunas 1996 : 141–142).

Tęsiant žodyno leksikologinę apžvalgą, derėtų apsistoti prie sinonimikos. Savarankiškų leksemų sinonimų žodyne tėra mažai, pavyzdžiui,
Banga, **gōs** eine Woge it. Welle ir – **Wilnis**, **iēs** eine Welle (im Wasser),
Buttas, to ir – **Nammai**, **mū** das Haus,
dainoti ir **giedoti** – singen ir kt.

Kur kas daugiau darybinių sinonimų (variantų). Jais eina tos pačios šaknies artimų, panašių reikšmių priesagos vediniai, pavyzdžiui, **Atmintis**, **ties**, **Atminimas**, **mo** ir **Paminklas**, klo verčiami tuo pačiu vokiečių kalbos žodžiu das Gedächtnis; **Pašekkejas**, **jo**, **Sekkejas**, **jo**, **Sekkiojotis**, **jo** – ein Nachfolger; **Sutwerejas**, **jo**, **Sutwertojis**, **jo** – der Schöpfer; **Aukštynė**, **bēs**, **Aukštummas**, **mo** – die Höhe; **Daugybe**, **bēs**, **Daugummas**, **mo** – die Menge; **Gillybe**, **bēs**, **Gillummas**, **mo** – die Tiefe; **Jaunyste**, **ės**, **Jaunummas**, **mo** – die Jugend; **Išganytas**, **Išganytingas** –seelig; **Waikaitis**, **cio** – ein Kindlein (ne Enkelkind „anūkas!“) ir **Waikelis**, **lio** – ein Kindlein ir kt., plg. dar **Surinkimas**, **mo** eine Gemeine, eine Versammlung ir **Susirinkimas**, **mo** die Versammlung; **Szwiesja**, **sōs**, **Szwiesybe**, **ės** das Licht (lux) ir pan. Sinonimų su skirtingomis, bet panašios reikšmės priesagomis daromasi ir iš svetimybė (žodžių kilmė dar nebuvo suvokta ir skiriama), **Miernyste**, **ės**, **Miernummas**, **mo** – die Mäßigkeit; **Wiežlibyste**, **ės** die Tugend, die Keuschheit; **Wiežlibummas**, **mo** die Ehrbarkeit, die Tugend. Žodyne sinonimiškai vartojami ne tik du lietuviški, bet ir skirtinges kilmės žodžiai, pavyzdžiui, **Wálanda**, **dōs** eine Weile, plg. **Walandéle**, **ės** eine kleine Weile ir **Adyna**, **nōs** eine Stunde; **Tikkejimas**, **mo** der Glaube, **Wiera**, **rōs** der Glaube, die Religion, plg. **tikketi** glauben, **wieriti** glauben, zutrauen, bet **Wiernyste**, **ės**, **Wiernummas**, **mo** verčiamas die Treue.

Iš pavyzdžių apžvalgos galima daryti išvadą, kad nurodyti sinonimai buvo paimti iš skirtinės šaltinių, kurių vertėjai tą patį turinį lietuviškai perteikė nevienodai. Nustatyti, kas iš sinonimų priklauso tam ar kitam vertėjui ir šaltiniui, būtų specialus uždavinys.

Galima nurodyti tam tikrą kiekį žodžių, vartotų XVIII a. raštuose ir tebevartojamų ta pačia reikšme dabartinėje kalboje, pavyzdžiui, **Ateiwis**, **wio** ein Fremdling; **Karžygis**, **gio** ein Held, ein Streiter; **Kaukaras**, **ro** ein Hügel; **Negale**, **ės** die Seuche, das Unmögen; **Palaima**, **mōs** die Glückseligkeit;

Palukana, nos der Wucher, der Zinsch; **Patyrimas**, mo die Erfahrung; **Sielwartas**, to die Angst, Trübsal. Iš naujadarų pirmiau minėtini vertiniai, pavyzdžiui, **Dangaus**=Jūsta, ôs die Regenbogen; **Jaun**=Mienė, nešio Neu Mond; **Menesio**=Ligga sergas, ancio ein Mondfächtiger; **Pirmgiedoti** Vorfin- gen; **Pirmtakunas**, no der Vorläuffer; **Priefkristis**, scio der Antichrist. Leksikos archaizmus galima pailiustruoti šiaisiai pavyzdžiais: **Jūdikkis**, kio ein Heller; scharfflein; **Minau ja** nicht adv. neg.; **Nūtartis**, ties ein Tadel; **Pakalba**, bos eine Affterrede, bet **Pakalbetojis**, jo ein Schmäher; **Pamokslas**, ló eine Lehre; **Tekkunas**, no ein Läuffer; **Šadas**, do die Sprache, die Rede; **Šweja**, jôs ein Fischzeug.

Be leksikos, skirtini ir semantikos archaizmai. Tai žodžiai, tebevartojami dabartinėje lietuvių kalboje, bet įgavę kitoniškas reikšmes, pavyzdžiui, **Apkaba**, ôs der Vorhang, dabar – 1. kabė, savarža, 2. plokštėlė šoviniams sukabinti ir įdėti į ginklą; **Apsakimas**, mo die Verkündigung, Bothschafft, dabar – 1. pasakojimas, 2. trumpas grožinės prozos kūrinys, plg. dar **Atsarga**, ôs der Schild (Schutz); **Dallykas**, ko ein Stück; **Narsas**, so der Zorn, Griff, Ernst, **Paražas**, žo die Handschrift, it. Überschrift; **Patranka**, kôs eine Raupe; **Pawadinimas**, mo die Berufung; **Reikmene**, ês die Nothdurff, plg. Reikmuo; **Sawižke**, ês das Eigentum ir kt.

4. Leksikografinis metodas. Haacko žodyno lietuvių-vokiečių kalbų dalies straipsnis susideda iš lietuviškos ir vokiškos pusės. Lietuvišką pusę sudaro antraštinis žodis (arba žodžių junginys) ir kaitomųjų kalbos dalių gramatinė charakteristika, pateikiama įprastais lotyniškais sutrumpinimais. Vokišką pusę sudaro vokiškas atitikmuo (atitikmenys), kartais su vartosenos pastabomis vokiečių ar lotynų kalbomis. Apie žodyno lietuviškos ir vokiškos straipsnio pusės santykį pravartu pasakyti vieną kitą pastabą.

Be vyraujančio tipo, kai antraštiniu žodžiu eina atskira leksema, tam tikra dalis antraštinių žodžių yra žodžių junginiai. Motyvacijos ir sandaros atžvilgiu jie nevienodi. Visiškai originalių lietuviškų žodžių junginių beveik nerasta, dažnesni verstiniai, pavyzdžiui:

Supražytos=Dûnos Allmosen

Gelmês=jéžkomas=S̄winnas, no ein Bleywurff

Slaptą=Ražbaju=Mužjas, žancio ein Meuchel=Mörder. G.M. žanti, cios. G.F.

Antraštiniu žodžiu einančio lietuviško žodžių junginio pobūdį, tiksliau, jo sandarą paprastai salygoja vokiškoji žodžio straipsnio pusė (dalis). Pagal tai, kas vokiškoje dalyje atliepia lietuvišką antraštinių žodžių, skirtini bene trys ryškeni atvejai:

- žodžių junginys – vienas vokiečių kalbos žodis,
- žodžių junginys – vokiečių kalbos žodžių junginys ir

c) žodžių junginys – vokiečių kalbos sudurtinis žodis.

a) Lietuviškiems antraštiniams žodžiams Haackas pateikia vieną, du ar daugiau vokiškų atitikmenų. Dažniausiai pateikiama vienas atitikmuo, pavyzdžiu,

Adata, tos eine Neh–Nadel

Akis, iės das Auge

Dauginti vermehren

Diewystė, stės die Gottheit

Girdėti hören

Laidoti begraben

Pažlowinti loben

Sekminnes, nû die Pfingsten ir pan.,

du atitikmenys, pavyzdžiu,

Bažnyžia, ciôs der Tempel, die Kirche

Gyрpelnis, nio ein Ruhmredige, Ehrgeitziger

Kuningaikštis, cio ein Fürst, Herzog

Priangis, gio der Vorhof, die Halle

Sakimas, mo die Verhündigung, die Prediger

Surinkimas, mo eine Gemeine, eine Versammlung

Wotis, ties ein Drüse, ein Geschwür ir pan.,

rečiau – trys ar keturi, pavyzdžiu,

Atſiſkyrimas, mo Spaltung, Rotten, Secte

Wirſzus, ſzaus eine Spitze, die Oberhand, Vortheil, das Auswendige.

Neretai antras ar trečias vokiškas atitikmuo dar aiškinamas lotynišku sutrumpinimu *it.* (=item).

Banga, gôs eine Woge *it.* Welle (kartais po *it.* eina lotyniškas atitikmuo,

Amžias, Amžio die Ewigkeit *it.* Seculum)

Ilanda, dôs eine Gruft, *it.* Holle, Grube

Vokiški atitikmenys neretai padeda skirti lietuviško antraštinio žodžio daugareikšmiškumą ar reikšmių atspalvius, pavyzdžiu,

Gywata, tôs das Leben

Gywenimas, mo das Leben Wohnung

Gywenti leben wohnen ir pan.

Dalies žodžių leksinė reikšmė be vokiškų atitikmenų dar turi vokišką paaiškinimą, pavyzdžiu,

Kirpti Scheeren, Schneiden (mit der Scheer)

Prisiūrti heranrudern, anfahren (mit dem Schiff)

Tankus, kiaus oft, dicke (vom Getreyde) g. m. **ki, kios** g. f.
Tekketi lauffen, quillen, freyen (auf Seiten der Weibes=Personen)
Tuppeti sitzen (von Thieren)
Urwas, wo ein Loch, eine Grube (der Thiere) ir kt.

arba papildomą atitikmenį lotynų kalba, pavyzdžiui,
Auſti wircken, (texere)
Garſas, ſo ein Gerücht, (fama), taip pat
Paſkalba, bōs ein Gerücht, (fama)
Gimdyti zeugen, (generare)
Gywias Daiktas ein Thier, (animal)
Paſtoti werden, (fieri)
Rodas, do der Rath, (confilium)
Reggējimas, mo ein Geſicht, (uiſio)
S̄wieſybe, ēs das Licht, (lux)
Užweiždeti aufſehen, acht geben (inspicere)
Wež-Ligga, gos der Krebs, (morbus)
Wiežys, ūio ein Krebs, (piſcis)ir kt.

Yra pavyzdžių, kai lotyniškai paaiškinama kurio žodžio vartosena, pavyzdžiui,
Skliddinas, no ganž voll, (de liquid.)

b) Kartais lietuviškas žodžių junginys atitinka vokišką žodžių junginį ir yra tarsi antraštiniuo žodžio vartosenos iliustracija, pavyzdžiui,
Atſkirti abſondern (verbannen) ir
Atſkirti nū ſurinkimo in den Bann thun.

Pasitaiko, kad lietuvišku antraštiniu žodžiu eina pastovus ir vaizdingas žodžių junginys, prilygstantis frazeologizmui, kurį atitinka panašios struktūros ir artimos semantikos vokiškas žodžių junginys, pavyzdžiui,
Déti į Szirdi zu Hertzen nehmen
Déti į Aufis zu Ohren fassen
Naggan ką imti an einem die Hände legen.

Šalia lietuviškų žodžių junginių, atliepiančių vokiškų žodžių junginį, pavyzdžiui,
Kaurus auſti Teppich machen
Per mierą überaus, über die maſſen adv.
Perkunas grauja es donnert, *praeter*. **Perkunas growe, fut.** **Perkunas graus**,
Sažinnę pažeisti das Gewiſſen schlagen

Sudūtas buti su Moterifžke an einem Weibe gebunden seyn
Waggas warryti Furchen ziehen
Wargiey=pennetiſi sich kümmерlich nähren
Weik' cže weik' kittur hin und her ir pan.

lietuvišką veiksmažodinių žodžių junginį atliepia vienas vokiškas veiksmažodis, pavyzdžiui,
Akmenimis ʒuddytı Steinigen
Akrutu=begti (dél rašybos žr. toliau) schiffen
Botagais=plakti geiſseln
Liždus krauti niſten
Pátala kloti betten
Žaibus meſti blitzen, plg. Žaibauti blitzen
Žinnę dūti anzeigen ir pan., plg. dar
Nieku werſti } verachten, verschmähen, vernichten.
— ”—pawerſti” }

Beje, vienas vokiškas žodis atitinka ir iš kitų kalbos dalį sudarytą žodžių junginį, pavyzdžiui, **Moterifžke=Gimdanti**, **cios** eine Gebährerin; **Seſſer's=Waikas, ko** Neffe; **Wyrauſaſis ant Raſtinninkū** Cantzler; **Žydū Wierą priemęs, muſio** ein Judengoß; **Žmogus netikkro Mokjlo** ein Ketzer ir kt.

c) Antraštinių žodžių ir jų vokiškų atitikmenų sudurtinių žodžių tarpusavio santykis kiek įvairesnis. Kaip žinome, iki XVIII a. vokiečių kalbos sudurtiniai atributiniai daiktavardžių dėmenys buvo jungiami dvieju brūkšneliais (Pavlov 1972 : 110–114). Tokios vokiškų žodžių rašybos laikomasi Haacko žodyne. Šis rašybos būdas taikomas ir lietuviškiems žodžių junginiams arba sudurtiniams žodžiams. Pavyzdžiui:

Awjû=Gardas, do Schaff=Stall
Kurpjû=Dirželis, lio ein Schuh=Riemen
Liggos=Pátalas, lo das Krancken=Bett
Marriû =Dywai, wû die Meer=Wunder

Taip pat brūkšneliais jungiami ir tokio lietuviško žodžių junginio nariai, kurių atitinkančio vokiečių kalbos sudurtinio daiktavardžio (rečiau būvardžio) nariai rašomi be brūkšnelio, pavyzdžiui,

Bangôs=Žuwis, ès Der Wallfisch,
Laupſes=Giesme, ès ein Lobgesang
Paſwentinimo=Szwente, ès die Kirchenweyhe
Peklon'=Nužengimmas, mo die Höllenfahrt

Brūkšneliais jungiami ir lietuviškų sudurtinių žodžių, sudarytų iš daiktavardžio ir veiksmažodžio, sandai, pavyzdžiui, **Baržd=Skuttys, cio** ein Scheer-

messer, arba iš būdvardžio ir veiksmažodžio, pavyzdžiui, **Maž=tikkis, kincio** ein Schwartglaubiger, Kleinglaubiger G. Maſ. **kinti, cios** Gen. foem. (plačiau apie vertinius Drotvinas 1989 : 75–82).

Žodyno straipsnių sandara įvairiopa, nelygu kuriai kalbos daliai priklauso antraštinius žodis, todėl ją smulkiau aptarsime pagal kalbos dalis.

Daiktavardžiai pateikiami vienaskaitos vardininko forma, priduriant kilmininko galūnes ir nurodant linksniuotę bei giminę, pavyzdžiui,

Abbejojimas, mo der 3weifel 1 Decl. gen. maſc.

Dirwa, wôs der Acker 2 Decl. gen. foem.

Drobe, ês der Leinwand 3 Decl. Gen. foem.

Waſus, ſaus die Frucht 4 d. g. m. ir kt.

daiktavardžių nurodomos dvi kilmininko formos:

Akmû, meńs (menio) ein Stein

Augmû, meńs (menio) ein Gewächs

Bubnai (nos) nû eine Paucke, Trummel

Debesis, ſio (sies) die Wolcke

Dukte, eries (ter's) die Tochter

Eſchmû, menio (nies) die Schneide

Mote, teriês (ter's) ein Weib

Podangis, gio (gies) der Luft=Himmel

Prižaſtis, c'io (ſtiēs) die Ursach

Smaginnei, nû (nes, nû) der Marck

Smertis, ties (c'zo) der Tod

Wandû, den's (denio) das Waffer ir kt.

Antraštine būdvardžių forma eina vyriškosios giminės vardininkas su kilmininko galūnės skiemenui, po to vokiškas atitikmuo ir giminės žymėjimo sutrumpinimas *G.*, *g. m.*, po kurio prirašyta moteriškosios giminės galūnės skiemuo ir giminės žymėjimo sutrumpinimas *G. F.*, *G. f.*, *G. foem.*, *gen. foem.*, pavyzdžiui,

Dailus, liaus nett *G. m.*, **li, lios, G. f.**

Diewižkas, ko göttlich, *g. m.*, **ka, kôs.** *g. foem.*

Jaunas, no jung *g. m.* **na, nôs** *gen. foem.*

Maloningas, go gnädig *G. m.* **ga, gôs.** *G. foem.*

Veiksmažodžiai pateikiami keturiomis formomis, po bendraties su vokišku atitikmeniu. Lotyniškais sutrumpinimais žymimos esamojo laiko (*praef.*, *pr.*), būtojo (*praet.*, *prt.*, *pr.*) ir būsimoho (*fut.*, *futur.*, *F.*, *f.*) laikų formos ar jų galūnės skiemens, pavyzdžiui,

Abbejoti 3weifeln, *Praef. joju*, *Praet. jojau*, *Fut. joſu*

- Alkti** hungern, Praef. **kſtu**, Praet. **alkau**, Fut. **alkſu**
Apginti beschützen, Praef. **ginna**, Praet. **ginniau**, Fut. **gjſu**
Buti seyn, Praef. **eſmi**, Prt. **buwau**, Fut. **buſu**
Pulti fallen, prſ. **pūliu**, prt. **pūliau**, fut. **pulſu**
Swéikinti grüßen, prſ. **nu**, prt. **nau**, fut. **kjſu**.

Prieveiksmių nurodoma sutrumpintas lotyniškas kalbos dalies pavadinimas
Adverbium, adverb., adv., pavyzdžiui,

- Draſey** freudig, kühn adv.
Drauge zuſammen, in Gemeinschaft, zugleich adv.
Galiaussey endlich adv.
Kantriai geduldig adverb.
Lygiai gleich adverb.
Ma᷑ wenig adv.

Dalies prieveiksmių nurodoma dar ir rūšis, pavyzdžiui,

- Aukſtai** droben adv. loci
Daug (Daugel) viel adv. quant.
jau schon adv. temp.
Katrul wohin adv. inerr. ir pan.

Panašiai nurodomos ir jungtukų rūšys, pavyzdžiui,
Bey und conj. copul.,
Bet aber conj. advers.,
Kad auf daß conj. cauſ. ir pan.

Prielinksnių šalia vokiško atitikmens įprastiniai sutrumpinimai nurodoma
 ir koks linksnis valdo, pavyzdžiui,
Per durch praepoſ. reg. Accuſ.
Su mit, praep. reg. Abl.,

be to, neretai dar papildoma ir lotynišku vertimu:

- Del** wegen
Deley (propter) praep. reg. Genitiv
Po unter (ſub.) reg. Abl. vor (coram) reg. Gen. et Abl. nach (post it. juxta) reg.
 Gen. et Accuſ.
Ties gegen (verſus) praep. reg. Genit. et Abl.

Panašiai lotyniškus atitikmenis turi ir įvardžiai, pavyzdžiui,
Sawęs seiner (ſui) pron. subst.

Antraštiniu žodžiu pateikiamos taip pat laipsniuojamujų kalbos dalių laipsnių formos, k. a. šalia **Brangus**, **gíaus** theuer G. maſ., **gi**, **giōs** Gen. F.

randame **Brangiausas**, **ſo** der Theuerste Gen. m. **giauſa**, **ſōs** Foem. ir **Brangeſnis**, **nio** theuer G. mas. **ne**, **nēs** Gen. Foem., plg. taip pat šalia **Daug** (**Daugel**) viel adv. quant. ir **Daugiaus** mehr, allermeiſt, **Daugiauſiey** allermeiſt. Nors tokią atvejų negausu, jie tam tikra prasme mažina žodyno savarankiškų leksemų kiekį.

Žodynas atspindi būdingą senųjų lietuviškų raštų kalbos bruožą – vardažodžių kamienų kitimą. Kurie ne kurie daiktavardžiai yra buvę kito kamieno nei dabartinėje lietuvių kalboje, pavyzdžiui,

Amžias, Amžio die Ewigkeit it. seculum

Glūſnis, nies ein Weydenbaum

Gomuras, ro der Gaumen

Kempinnis, nio ein Schwamm

Pakellis, lio der Orth am Weg

Paſzonis, nio die Seite, plg. **Sžona, nôs** die Seite

Pážada, dôs ein Gelübde

Skunda, dôs eine Klage

Sklutta, tôs ein Barte

Sopaga, gôs ein Stieffel ir kt.

Iš būdvardžių kamienų skirbybių minėtina:

Drumſtus, ſtaus dicke Gen. Masc. **ſti, ſtôs** Gen. F.

Erdwas, wo weit, breit M. **wa, wôs** Gen. Foem.

Romas, mo ſanftmüthig G. M. **ma, ôs**, G. F.

Skaiftas, to helle, klahr G. M. **ſta, ſtôs**, G. F.

Tingas, go faul g. m. **ga, gôs**. g. f., plg. dar

Tingus, giaus träge g. m. **gi, giôs**, g. f.

Veiksmažodžių nurodomos senesnės atematinės ir naujesnės tematinės formos:

Auſti wircken (texere) pr. **dmi (džiu)** praet. **džiau**, fut. **auſu**

Atleisti vergeben, erlaſſen pr. **dmi (džiu)** praet. **dau**, fut. **léiſu**

Augti wachsen, pr. **augu, (gmi)**, praet. **augau**. f. **augſu**

Attadûti vergelten, wiedergeben, prs. **dûmi**, praet. **dawjau**, f. **dûſu**

Eſti freſſen, praes. **édžiu (edmi)**, praet. **édžiau**. futur. **éſu**

Leisti laſſen praef. **(leidmi)** **džiu**, praet. **dau**, futur. **leiſu**

Legen déti praef. **demmi (deddu)** prt. **dejau** fut. **deſu**

Nuſſideti fehlen prs. **deddu (demmi)** praet. **dejau**, futur. **deſu**

Nuſileiſti sich herablaſſen, untergehen (in astron.) praes. **džiu (dmi)**, praet. **dau (džiau)**, f. **leiſu**

Padéti helffen, it. hinlegen, praef. **demmi (deddu)**, praet. **déjau**, dut. **deſu**

Priſidéti sich vermehren, dažu kommen. prf. **deddu demmi**, pr. **dejau**, fut. **deſu**.

5. **Kilminės grupės.** Kaip nurodo tyrinėtojai, Haacko žodynas nepasižymi šnekamosios kalbos leksikos gausumu, tame vyrauja knyginė raštų leksika. Vis dėlto dauguma žodžių turi savo vartojimo tradiciją nuo M. Mažvydo, J. Bretkūno laikų, t.y. nuo XVI a. Tam tikra dalis žodžių yra perimta iš šnekamosios kalbos. Todėl nustatyti, kurie Haacko žodžiai būdingi XVIII a. pirmosios pusės raštų kalbai, o juoba pasakyti, kas yra originalieji, paties Haacko žodžiai, būtų galima tik specialiai Haacko žodyno šaltinių leksikos tyrimais. Pavyzdžiui, verstiniai naujadarai **Draug=Karaujas**, **jancio ein Mitstreiter**; **Draug=Kallinys, no ein Mitgefangene**; **San=Darbininkas, ko ein Mitarbeiter**; **San=Kareiwis, wjo ein Mitgenoß** yra būdingi XVII–XVIII a. raštų kalbai. Šiame straipsnyje apžvelgdamis vieną kitą žodyno kilminę grupę.

Iš skolintinės leksikos gausiausias ir įvairiausias sluoksnis yra slavizmai. Be senųjų slavizmų, kaip **aliejas, mulas, muitas** ir kt., pagal turinį pirmiausia skirtini slavizmai, įvardinantys: a) religines sąvokas, pavyzdžiui, **balvonas** (pavyzdžiai rašomi dabartine rašyba ir be vokiškų atitikmenų), **kizonis, kryžius, pagonas** (ir **pagonis**), **pekla, prarakas** ir kt., plg. dar krikščionių švenčių pavadinimus **Gavénės, Kalédos, Velykos**; b) savaitės dienų pavadinimus, pavyzdžiui, **nedelė, nedelia, četvergas**, plg. dar **žalias četvergas, petnycia, sabata**; c) daiktų ir prietaisų pavadinimus, pavyzdžiui, **abrozas, bačka, bliūdas, botagas, lenciūgas, izbonas, kauras „Teppich“**, **prastynia, seidokas, sopaga, strėla, struna** ir kt.; d) asmenų, profesijų pavadinimus, pavyzdžiui, **gaspardinė, gaspadorius, sirata, paslas, špiegas, žalnierių** ir kt.; e) savybių ir ypatybių pavadinimus, pavyzdžiui, **bagotas, biednas, blozna, čielas, davadnas, durnas, gatavas, nobažnas,нопросна, pakarnus, smutnas**, ir kt.; f) veiksmų, procesų ir būsenų pavadinimus, pavyzdžiui, **balamutyt, čystyt, dūmoti, gaspadinauti, gatavyti, pasnikauti** ir plg. dar veiksmažodžius su priešdėliais **apčystyt, apkarūnavoti, apkrapinti** ir kt.

Kurią dalį Hacko žodyno leksikos sudaro skoliniai, yra bandę apskaičiuoti Jonas Palionis. Jis nurodo, kad žodyno lietuviškoje–vokiškoje dalyje iš maždaug 400 „A“ raidės žodžių skolinių yra apie 50, o iš 143 „B“ raidės žodžių, jų esama apie 40 (Palionis 1995 : 131).

Slavizmai eina ir hibridų sudaromosiomis dalimis. Bene daugiausia hibridų yra daiktavardžių, padarytų iš skolintų (bemaž perdėm iš slavų k.) veiksmažodžių, pavyzdžiui, **Cžystijimas** (: **cžystiti**, plg. **cžystas**), **Ižpuštijimas** (: **izpuštiti**), **Pakožnijimas** (: **pakožniti**), **Pažlužijimas** (: **pažlužiti**), **Suwen-czawojimas, mo** (: **suwenczawot?**) ir pan. Toliau iš daiktavardžių minėtinis priesagos **-ininkas** hibridai, pavyzdžiui, **Balwonininkas** (: **balwonus**), **Grieki-**

ninkas (: griekas), **Kromininkas** (: kromas), **Swodbininkas** (: swodba) ir kt., priesagos *-ybē*: **Cžyſtybē** (: cžystas), priesagos *-ystē*: **Durnyſtē** (: durnas), **Smertelnyſtē** (: smertelnas), **Wiežlibyſte** (: wiežlibas), priesagos *-(in)yčia*: **Awi-nycžia** (: awis), priesagos *-umas*: **Wiežlibummas** (: wiežlibas) ir kiti hibridai. Dalis slavizmų eina sudurtinių hibridų elementais, pavyzdžiu, **Griek=Twanis, nio** (: griekas+tvanas), **Strun=žaiſlai** (: strūna+žaislas).

Būdvardžių hibridų dažnesnės priesagos yra *-ifkas*: **Cžeſližkas** (: cžeſas), **Pekližkas** (: pekla), **Smertižkas** (: ſmertis), **Swodbižkas** (: ſwodba), priesagos *-ingas*: **Macningas** (: macnus), **Pakajingas** (: pakajus). Iš minėtų hibridinių būdvardžių dažnai daromasi ir prieveiksmių, pavyzdžiu, **Cžeſližkay, Macningay, Pakajingay, Sylingay** ir kt.

Germanizmai skirtini dviejų rūsių: senieji ir naujesnieji. Be senųjų **Bud-delis, lio** ein Büttel, Hencker; **Kunnigas, go** ein Prediger; **Pinnigai, gû** das Geld, plg. dar **Pinnigelis, lio** ein Pfennig, taip pat **Pinnig=Mainis, nio** ein Wechſler, kur kas gausiau naujesnių germanizmų, k.a. **Dillos, lû** der Till; **Gwolta, tōs** die Gewalt, Kalké, ēs der Kalck; **Kelnore, rēs** Keller; **Skune, ēs** die Scheune; **Styras, ro** ein Ruder; **Stukkis, kio** ein Stück; **Skrybele, ēs** ein Schreiber; **Sžiporus, raus** der Schiffer; **Sžturmas, mo** der Sturm; **Sžuile, lēs** eine Szule; **Žakas, ko** ein Sack ir kt.

Kita skolinių grupė – tai vokiečių kalbos žodžių, gautų iš lotynų ar graikų kalbų, lietuviški variantai. Šie žodžiai paplitę ir kitose kalbose, todėl vadintini tarptautiniai. I lietuvių kalbą jie pateko pradedant XVI a. per slavų kalbas, o vėliau ir per vokiečių kalbą. Lietuvių kalboje šie žodžiai fonetiškai ar morfologiškai aplietuvinti, pavyzdžiu, **Beſtya, ôs** ein Thier, Bestie; **Cimbalas, lo** ein Cimbel; **Elementas, to** das Element; **Pyga, os** eine Feige; **Persona, nos** die Person; **Purpuras, ro** der Purpur; **Sceptras, ro** Szepter; **Smaragdas, do** der Smaragd; **Teſtamentas, to** ein Teſtament ir kt.

Tiesa, dalis šių tarptautinių žodžių Haacko žodyne nebuvo „priimti“: ne vieną jų randame išverstus į lietuvių kalbą, pavyzdžiu, **Sžikſna, nos** das Leder, Pergament, arba paaiškintus, plg. **Skirta=Wiera, os, Skirtas=Mokſlas, lo** eine Secte, plg. **Žodžius keiſti** diſputieren; **Žodžiu=Keitimmas, mo** eine Disputation.⁷

⁷ Kaip Haacko žodinas buvo naudojamas lietuvių kalbos seminare žr. autoriaus straipsnį „Rankraſtiniai papildymai F. W. Haacko „Vocabularium Lithvanico-Germanicvm et Germanico-Lithvanicvm“ (Halle, po 1730 m.) papildymai“ (spausdinama „Lietuvių kalbotyros klausimų“ XL t.).

6. Išvados.

1. F.W.Haacko „Vocabularivm...“ lietuvių filologijos ir kultūros istorijoje išlieka kaip Hallės lietuvių kalbos seminaro veikimo įrodymas ir XVIII a. pirmosios pusės vokiečių lietuvių kultūrinių ryšių liudininkas.

2. Haacko „Vocabularivm...“ – pirmasis spausdintas Prūsijoje dviejų dalių (lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų) žodynas, apimantis XVIII a. pirmosios pusės Mažosios Lietuvos protestantų raštijos svarbiausią leksiką ir taranavęs bemaž du dešimtmečius kaip vienintelis publikuotas leksikografijos darbas. Parengęs dviejų dalių žodyną, Haackas tėsė XVII a. rankraštinių vokiečių–lietuvių kalbų žodynų tradiciją, tačiau pirmasis sudarė lietuvišką žodyno registrą ir pateikė jam vokiškus atitikmenis, tuo padarydamas lietuvių kalbos leksiką atvirą ir prieinamą vokiškai kalbantiems dvasininkams ir kitiems asmenims.

3. Pagal apimtį neką nusileisdamas pirmajam lietuvių kalbos žodynui – Konstantino Sirvydo „Dictionarium...“ – Haacko „Vocabularivm...“ sudarė pastarajam deramą atsvarą Mažojoje Lietuvoje ir salygojo visos lietuvių kalbos leksikos nedalomumą bei vientisumą.

4. Haacko žodynas laikytinas savotišku XVIII a. Mažosios Lietuvos leksikografijos keliastulpiu: į jo to meto protestantų raštų leksikos atrankos būdu sudarytą lietuvišką registrą orientavosi vėlesnieji XVIII a. žodyninkai, o per juos dalis leksikos perėjo į XIX a. vidurio ždynus. Kaip lietuvių kalbos informacijos šaltinis buvo naudojamas Europos istorikų darbuose ir žinomas Didžiosios Lietuvos filologams.

5. Kadangi žodynas paremtas ribotais šaltiniais ir skirtas mokymosi praktikai, tame lietuviškos liaudinės leksikos pateikta palyginti nedaug, o frazeologizmų visai mažai. Žodyno turinys atspindi ano meto raštų kalbai būdingą religinę ir abstrakčiąją leksiką, svarbiausius gamtos (augmenijos ir gyvūnijos), žmogaus socialinės būklės, giminystės, profesijų pavadinimus ir pan. Kilmės atžvilgiu, be verstinių naujadarų, yra naujesnių slavizmų ir germanizmų, taip pat vad. tarptautinių žodžių.

6. Leksikografiniam metodui būdinga tai, kad „Vocabularivm...“ straipsnis susideda iš: 1) antraštinio žodžio (atskiros leksemos, rečiau žodžių junginio), 2) sistemingai rašomų gramatinių pažymų (pavyzdžiu, daiktavardis pateikiamas vardininko forma su kilmininko galūne ar jos skiemenu ir linksniuotės numeriu, giminės lotynišku sutrumpinimu ir pan.) ir 3) atitikmens (atitikmenų) vokiečių kalba (retkarčiais rašomi reikšmės atitikmenys lotynų kalba arba realių paaiškinimai vokiečių kalba).

LITERATŪRA

- Bense 1974 – B e n s e Gertrud. Lithuanica in Halle. – *Zeitschrift für Slavistik* 19 (2).
- Biržiška 1963 – B i r ž i š k a Vaclovas. *Aleksandrynas* 2, Chicago.
- Bio-bibliographisches Handbuch 1996 – *Bio-bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft des 18. Jahrhunderts. Die Grammatiker, Lexikographer und Sprachtheoretiker der deutschsprachigen Raums mit Beschreibung ihrer Werke.* Bd. 4. H–L: Max Niemeyer Verlag Tübingen.
- Drotvinas 1989 – D r o t v i n a s Vincentas. *Dėl sudurtinių vertinių Mažosios Lietuvos žodynuose.* – *Baltistica* 11 (1).
- Drotvinas 1997 – D r o t v i n a s Vincentas. „Halliškos Giesmes“: Zur Frühgeschichte der Halleschen Kirchenlieder in litauischer Sprache. – *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlfordt.* 3. Aufbruch zur Moderne. Hrsg. von Erich Donnert. Weimar–Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Drotvinas 1998 – D r o t v i n a s Vincentas. Das Seminarium Litvanicum an der Universität Halle (1727–1740) in seinem Einfluß auf die Herausbildung der litauischen Philologie. – *Hallesche Forschungen 1: Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus.* Hrsg. von Johannes Wallmann und Udo Sträter. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag.
- Gineitis 1990 – G i n e i t i s Leonas. *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius: Vaga.
- Gineitis 1995 – G i n e i t i s Leonas. *Prūsiškasis patriotizmas lietuvių literatūroje*, Vilnius: Pradai.
- Kaunas 1996 – K a u n a s Domas. *Lietuviškos knygos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Koženiauskienė 1990 – K o ž e n i a u s k i e n ē Regina. *XVII–XXVIII a. prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas.
- Lebedys 1977 – L e b e d y s Jurgis. *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas.
- Palionis 1995 – P a l i o n i s Jonas. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Pavlov 1972 – P a v l o v V. M. *Die substantivische Zusammensetzung im Deutschen als syntaktisches Problem*, München: Max Hueber Verlag.
- Schiller 1994 – S c h i l l e r Christiane. Das litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche. – *Acta Baltica* 32.
- Schröder 1989 – *Biographisches und bibliographisches Lexicon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes. Spätmittelalter bis 1800.* Bd. 2. Buchstaben D bis H. Augsburger 1×1. Schriften, hrsg. von Thomas F i n k e n s t a e d t und Konrad S c h r ö d e r. Bd. 51, Augsburg.
- Skrupskelis 1967 – S k r u p s k e l i s Ignas. *Lietuviai XVIII a. vokiečių literatūroje*, Roma: Lietuvos katalikų mokslų akademijos leidinys.
- Specht 1935 – S p e c h t Franz. Das litauische Seminar an der Universität Halle. – *Archivum Philologicum*, 5, Kaunas.
- Winter 1954 – W i n t e r Eduard. Halle und die Pflege der litauischen Sprache. – *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin: Academie-Verlag.
- Zinkevičius 1990 – Z i n k e v i č i u s Zigmantas. Kalbotyros darbai: Frydrichas Vilhelmas Hakas. – *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.

**DAS „VOCABULARIVM LITTHVANICO-GERMANICVM,
ET GERMANICO-LITTHVANICVM“ VON F.W.HAACK
(HALLE, 1730)**

Zusammenfassung

Das erste in Preußen gedruckte „Vocabularivm Lithvanico-Germanicvm et Germanico-Lithvanicvm“ wurde von dem Dozenten des Litauischen Seminar an der Universität Halle (1727–1740) Friedrich Wilhelm Haack (1705–1754) verfasst und als Lehrmittel der litauischen Sprache für künftige Prediger der litauischen Gemeinden in Ostpreußen vorgesehen. Für sein Inventar ist das Wortschatz der litauischen protestantischen Drucken in den ersten Jahrzehnten des 18. Jh. verwendet worden. Der litauische Teil umfaßt 4486 Lemmata mit den deutschen Entsprechungen; deutsch-litauischer Teil etwa 500 Wörter weniger. Obwohl es im „Vocabularivm“ die Illustrationen der Verwendung der litauischen Wörter, so wie die Wörter aus der litauische Umgangssprache fehlen, war es für die weitere Lexikographie im Laufe des 18. Jh. von großen Bedeutung. Das Wortschatz des „Vocabularivm“ wurde in den Wörterbüchern von Phillip Ruhig (1747), Jakob Brodowsky (vor 1744), Christian Gottlieb Mielcke (1800) benutzt.

Im Beitrag ist das litauische Wortgut nach dem Inhalt und Herkunft analysiert, z.B. sind die Substantiva am meisten die Benennungen der religiösen und abstrakten Begriffe und anderer biblischen Denotaten, auch die Berufs- und Verwandschaftsnamen, die Namen der Pflanzen und des Viehs usw. Neben den Wörtern der litauischen Herkunft sind die Lehnübersetzungen nach dem deutschen Vorbild, so wie die lexikalischen Slavismen und einige Germanismen vorhanden. Die grammatische Charakteristik der litauischen Redeteile ist mit den traditionellen lateinischen Abkürzungen dargestellt, z.B. Genus mit Gen. M., Gen. Foem. und die Deklinationstypen mit den Nummern der Deklination für Substantiva, neben dem Modus Indicativus auch die Formen des Präsens, Praeteritum und Futurum usw.

Im Beitrag ist die Korrelation der litauischen und deutschen Wörter in dem Wörterbuch analysiert, und zwar die Gemeinschaften und die Unterschiede der Übereinstimmung der Semantik.